

JOAQUÍN TORRES-GARCÍA, ENTRE MONT D'OR I MON REPÒS (1912-1918)

Eduard Vives i Noguera (*)

Amb motiu de l'adquisició, recuperació i restauració que la Caixa de Terrassa efectuà, l'any 1993, dels quatre murals pintats al fresc realitzats per l'artista catalanouruguaià Joaquín Torres-García, per decorar la seva casa de Mon Repòs, a Terrassa, aquestes obres foren presentades públicament al Museu d'Art Modern del MNAC, a Barcelona (17 de gener al 23 de març de 1995), i a les sales de la Fundació Cultural de la Caixa de Terrassa (del 20 de març al 7 de juliol de 1995), lloc on han quedat dipositades en exhibició temporal.

Motiu d'aquesta esplèndida recuperació han estat l'edició d'un estudi de l'època catalana del mestre Joaquín Torres-García, a càrrec del professor Joan Sureda (1993), i la publicació d'un catàleg sobre els frescos pintats a Mon Repòs (1995).

Tota aquesta tasca de recuperació de l'obra terrassenca de Torres-García, així com les mencionades edicions, ens va animar a fer una revisió exhaustiva de les dades històriques conegudes del període en què Joaquín Torres-García va viure a la ciutat de Terrassa, període que certament marcaria una etapa molt important en l'activitat artística de Torres-García i la seva transició cap a les noves tendències estètiques que determinarien la resta de la seva vida artística.

Prement com a punt de partida la nombrosa bibliografia existent, i comprovant, sempre que ha estat possible, les fonts documentals de cada esdeveniment, la nostra tasca s'ha centrat principalment en l'establiment d'una cronologia de les activitats realitzades per Torres-García, la seva família i els seus amics i col·laboradors durant la seva estada a la ciutat de Terrassa.

La revisió de tota aquesta abundant bibliografia, així com del copiós material de premsa de l'època i els catàlegs, registres, documents, fotografies, etc., que hem pogut consultar, ens ha permès aprofundir en la cronologia dels fets d'aquest període de la vida de Joaquín Torres-García a Terrassa (1912-1918). Un avanç d'aquests resultats ja fou presentat en el Simposi internacional "Torres-García, vida, obra, llegado", celebrat a Santiago de Xile l'abril de 1996.

Sens dubte, aquest treball no s'hauria pogut realitzar sense l'amable col·laboració de totes aquelles persones que han volgut facilitar-nos dades sobre el tema. Molt especialment l'he d'agrair a la Dra. Mireia Freixa, catedràtica del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, que molt amablement ha volgut guiar les línies de recerca, i ha tingut cura de la revisió del manuscrit. També he d'agrair la col·laboració de l'amic Gustau Camps i de la Dra. M. Antonia Heredero, que m'han proporcionat informació molt valuosa sobre aquest període i sobre el procés pictòric dels frescos de Mon Repòs.

També vull expressar el meu reconeixement als familiars descendents del mestre Torres-García, que fent grans esforços de memòria i amabilitat pogueren aportar dades i fotografies molt interessants sobre l'estada de l'artista a Terrassa, com també a la família del Sr. Emili Badiella i els seus descendents, que han tingut la paciència de suportar les meves llargues sessions d'entrevistes i interrogatoris sobre la decoració de la casa del seu avi. Segur que sense la

col·laboració de tots aquests amics aquesta nota hauria quedat molt incompleta.

Introducció

L'artista catalanouruguaià Joaquín Torres-García nasqué a Montevideo l'any 1874, fill d'un comerciant mataroní emigrat a aquelles terres per fer fortuna. La seva mare, Maria García, nascuda també a l'Uruguai, era filla d'una família procedent de les illes Canàries que havia prosperat com a constructora de mobles.

L'any 1891 el matrimoni Torres García embarca amb els seus tres fills (Joaquín, Gaspar i Inés) per retornar a Catalunya (Torres, 1939), i s'instal·la prop dels seus familiars a Mataró. Joaquín, el més gran de tots tres germans, entra a estudiar a l'Escola de Belles Arts de Sant Jordi, a Barcelona, ciutat on l'any 1892 s'ha traslladat la seva família. Allí coneix tot l'ambient artístic i la intel·lectualitat de la darrereria del segle passat. Freqüenta també el Cercle Artístic de Sant Lluc i les reunions del cafè dels Quatre Gats, on fa amistat amb els artistes més destacats de l'època.

El jove Quim Torras –així es feia dir l'artista– comença a guanyar-se la vida com a il·lustrador per a diverses publicacions periòdiques, amb dibuixos al carbó (sovint acolorits) o al tremp. També practica la tècnica del gravat a l'aiguafort, especialment en treballs per a l'editorial Gustavo Gili. Fa classes particulars de dibuix als fills d'importantes famílies barcelonines, i és així com coneix les germanes Carolina i Manolita Piña. Aquesta darrera esdevindrà la seva esposa i companya fidel durant la resta de la seva vida.

Un cop presentat l'artista, centrem-nos ara en la seva relació amb la ciutat de Terrassa, que tan fructífera resultaria. De fet, Torres-García coneix bé l'activitat artística i cultural de la *nova Atenes*. Molts dels seus amics de Barcelona, com ara Joan i Josep Llongueras, Eugeni d'Ors, Joan Salvat-Papasseit, Joaquim Folch i Torres, Josep Clarà, etc., sovintegen els cenacles intel·lectuals terrassencs des de la primèria de segle (Freixa, 1984).

El fervor per l'ideal noucentista agrupa la major part dels seus seguidors. És per això que l'any 1910, quan apareix la revista mensual terrassenca *Ciutat*, de neta inspiració noucentista, Torres-García se'n fa subscriptor immediatament.¹

L'escola Mont d'Or

El curs 1910-1911 el pedagog barceloní Joan Palau decideix traslladar a Terrassa la seva escola Mont d'Or, en la qual Torres-García col·labora com a professor de dibuix des de la seva fundació l'any 1905 (Galí, 1978). Basada en els nous mètodes pedagògics, l'escola Mont d'Or vol seguir les maneres de la *New School Abbotsholme* del Dr. Reddie o les de les *Deutschen Landerzie-Kungsheime* del Dr. Lietz.² Els alumnes, en grups reduïts, viuen en règim d'internat amb els mestres, amb la intenció d'establir, a través del tracte mestre-alumne, una confiança mútua, una mica a l'estil del mètode socràtic d'ensenyament per convicció, i que tan bé connecta amb les idees noucentistes del seus promotors.

(*) Director de la Fundació Cultural de la Caixa de Terrassa.

Escola Mont d'Or (Can Bogunyà). Classe de modelat a càrrec de Torres-García, 1912. (Foto: Arxiu família Torres).

Segurament influït i orientat per Joan Llongueras, mestre de música i rítmica de Mont d'Or, que des de 1902 dirigeix l'Escola Coral de l'Agrupació Regionalista de Terrassa (Pi de la Serra, 1978), on té moltes coneixences, Joan Palau decideix traslladar l'escola Mont d'Or a aquesta ciutat vallesana, en un moment on la intel·lectualitat i els grups d'artistes terrassencs han sucumbit plenament als nous corrents noucentistes. Per a instal·lar degudament l'escola, Joan Palau i el seu associat Pere Moles lloguen la propietat del mas de Can Bogunyà al darrer propietari de la família, Ramon Bogunyà i Pi.

La finca de Can Bogunyà és una extensa explotació agrícola i ramadera, situada a tres quilòmetres de l'estació de ferrocarrils de la RENFE a Terrassa, que en aquella època és ben bé al límit nord de la ciutat. A més dels horts, els conreus i les pastures, la propietat disposa d'una gran masia construïda vers l'any 1615, però ampliada i renovada amb posteriors edificacions, de tal manera que dona cabuda perfectament als propòsits de Palau i Moles per la seva escola. Tot i això, els llogaters decideixen fer-hi algunes modificacions i noves construccions per tal d'adequar tant com sigui possible les dependències escolars.

Així, avui encara podem trobar –tot i que molt deteriorades– les dues naus que servien d'aules per als alumnes i que foren construïdes al costat mateix de la paret oest de la masia. Les dues naus són rectangulars, amb un trespol per a abaixar el sostre i amagar l'encavallada de fusta que aguanta la coberta. Estaven pintades de blanc i decorades amb alguns motius pintats pel mateix Torres-García, avui totalment desapareguts.

També es construeix un pavelló destinat a dormitoris, lavabos i dutxes per als interns, just davant de l'era i perpendicularment a la façana del mas, instal·lació que actualment serveix de masoveria. No cal dir que aquestes notòries inversions més el lloguer de tota la hisenda hipotecaran fortament els dos fundadors i el futur econòmic de l'escola.

El grup de professors del curs 1910-1911 és de prou solvència per a convèncer nombrosos industrials i terrassencs benestants de matricular-hi llurs fills. Així, podem trobar entre el professorat d'aquest primer curs Joan Palau, com a director i pedagog; Pere Moles, casat amb Carolina Piña, professor d'història; el Sr. Pujol, professor de

llengua; el Sr. Montoliu, professor de gimnàstica; la Sra. Corominas, encarregada dels pàrvuls; Joan Llongueras, professor de música i rítmica, i Joaquín Torres-García, professor de dibuix i modelatge. Eventualment passaven per l'escola mestres com Pau Vila, Eugeni d'Ors, Josep Pijoan, etc., per donar alguna conferència o explicació magistral.

A la masia viuen Joan Palau i la seva esposa, amb Pere Moles i la seva muller Carolina Piña –germana de Manolita, l'esposa de Torres-García– a part dels masovers, un auxiliar, un fuster encarregat del taller i dues professores d'idiomes. No cal dir que Torres-García participa entusiasmada en la creença d'aquests nous mètodes d'ensenyament, on “el noi ha d'aprendre fent i s'educa practicant”, tal com assenyala Alexandre Galí a propòsit de Mont d'Or. També Galí comença l'any següent, a Terrassa, una experiència similar amb l'escola de Vallparadís. El mateix Torres-García elogia els mètodes educatius de Mont d'Or en un article publicat a *La Il·lustració Catalana* (1907).⁴

A partir d'aquest moment les visites de Torres a Terrassa esdevenen freqüents, en primer lloc per les obligacions acadèmiques de les classes a Mont d'Or, i en segon terme perquè Torres ha connectat bé amb el grup d'artistes terrassencs de principis de segle. Molt probablement és de la mà d'Eugeni d'Ors que Torres-García va coneixent l'ambient intel·lectual i artístic de la ciutat, especialment els pintors del moment. En aquella època Alexandre de Riquer, juntament amb Jaume Llongueras, realitza importants treballs de decoració en algunes cases terrassencs, tal com havien fet els germans Viver i Joaquim Vancells. Aquesta tasca de decoració d'interiors de ben segur que interessa molt el nostre artista, el qual pocs anys després fundarà l'Escola de Decoració a Barcelona.

El curs 1910-1911 a Mont d'Or té força èxit, amb 26 alumnes matriculats, provinents principalment de famílies de Terrassa. Torres-García s'ha casat de fa poc, el 20 d'agost de 1909, a l'església parroquial de la Bonanova de Barcelona, amb Manolita Piña. Esdevé, doncs, cunyat del seu amic Pere Moles. Aquest any 1910 viatja amb la seva muller a París, on pot contactar amb vells amics del grup dels Quatre Gats i contemplar en directe els grans frescos de Pierre Puvis de Chavannes al Panteó parisenc i que tant l'haurien d'influenciar en la seva obra posterior (Sala, 1995). Tot seguit continua el viatge fins a Brussel·les on, a instàncies del seu amic argentí Roberto Payró, decora dos grans plafons per al pavelló de l'Uruguai a l'Exposició Internacional d'aquella ciutat (Torres, 1939).

De retorn s'instal·la amb la seva esposa en una petita caseta al carrer de Sant Jaume, número 27, de Vilassar de Mar. Sembla que el pintor vol aïllar-se per retrobar aquesta mediterraneïtat tranquil·la que caracteritza la seva pintura en aquesta època. Però la vida es complica i el dia 5 d'abril de 1911 neix la seva primera filla, a qui posarà els noms d'Olimpia, Mercedes i María. Tanmateix Torres-García ha d'atendre els compromisos com a professor a Mont d'Or, i ha de viatjar amb més o menys freqüència a Terrassa. També li cal no desconnectar-se massa de l'ambient barceloní. Tanmateix, en la placidesa d'aquesta vila marinera, pinta els projectes i l'obra acabada del gran plafó *La musa de la filosofia presentada per Pal·les al Parmàs*, i en fa donació, a través d'Eugeni d'Ors, a l'Institut d'Estudis Catalans.

EXPOSICIÓ

D'ESTUDIS DE J. TORRES GARCÍA
ORGANITZADA PEL «GREMI
D'ARTISTES» DE TERRASSA

Portada del catàleg de l'exposició d'agost de 1913 al Gremi d'Artistes de Terrassa. (Foto: Arxiu Gudiol).

Joaquim Folch i Torres, Eugeni d'Ors, Josep Clarà i Romà Jori sovint el visiten a Vilassar de Mar per convèncer-lo que torni a Barcelona i col·labori en les obres de decoració del Palau de la Diputació Provincial. Finalment, Torres-García cedeix i marxa cap a Sarrià, on s'instal·la amb la seva família en una petita caseta al carrer de Ferran, número 4 (Guasch i altres, 1995), des d'on pot complir més fàcilment les responsabilitats pedagògiques amb l'escola Mont d'Or de Terrassa.

Joaquín Torres-García es va vinculant als ambients culturals de la ciutat. Així, podem trobar que el mes de setembre de 1911 Torres ja participa en activitats artístiques terrassenques, com és el cas de l'exposició organitzada per la revista artística noucentista de Terrassa *Ciutat*,⁵ en l'anomenada Exposició i Rifa d'Art *Ciutat*, on participen també altres artistes, com Vancells, Viver, Galí, Nogués, Aragay, Benet, Torné, Esquius, Llongueras, Ivo Pascual, etc., amb la finalitat de recaptar diners per a finançar la pròpia revista, que en aquells moments passava grans problemes econòmics. Cal tenir en compte que Torres-García col·laborà des d'un principi en la revista.⁶

L'exposició té lloc a l'ebenisteria de can Pere Sabater i, pels resultats que trobem, no deu tenir gaire èxit, ja que aquesta publicació terrassenca deixa de sortir el desembre del mateix any. Fins i tot Josep Clarà, gran amic de Torres-García, s'ha compromès a presentar-li algun treball seu. Però no hi ha res a fer i la revista deixa de publicar-se.⁷

Aquests són anys de gran activitat per a Torres-García, que a principis de 1912 realitza la seva primera exposició a les Galeries Dalmau de Barcelona, amb la qual inicia una llarga relació amb aquesta sala d'art d'avantguarda (Vidal, 1988). L'exposició s'inaugura el dia 19 de gener, amb un petit catàleg prologat per una esplèndida glosa d'Eugeni d'Ors, en la qual Xènius demana per a l'artista "[...] una consagració. Demanem, per al solitari fins avui, aquella cooperació social, sense la qual se perden miserablement els millors productes de la cultura."⁸ L'exposició conté setanta-vuit obres, onze de les quals són propietat, dues d'elles del terrassenc Bonifaci Romero. Té un èxit notable, ja que la premsa barcelonina en parla àmpliament.⁹⁻¹³

Arran de la donació a l'Institut d'Estudis Catalans del gran plafó i l'èxit de l'exposició a can Dalmau, Torres-García queda consagrat com el gran pintor del noucentisme, del qual Eugeni d'Ors és la ploma inspiradora (Jardí, 1990) i Torres-García, el pinzell decorador.

Sota aquesta influència, Prat de la Riba encarrega a Torres-García la decoració amb pintures al fresc del saló de Sant Jordi, al Palau de la Diputació. El nostre artista hi veu l'ocasió per a realitzar l'obra de la seva vida, i és amb aquesta il·lusió que marxa cap a Itàlia per tal d'estudiar les pintures al fresc dels renaixentistes florentins i les decoracions religioses de les esglésies romanes.

De tornada a Catalunya, a la tardor de 1912, s'instal·la directament a Can Bogunyà, amb la seva dona i la nena (Jardí, 1973). Moles ha assumit la direcció de l'escola Mont d'Or, després de la dimissió del decebut Joan Palau, que veu com s'acumulen les dificultats econòmiques del curs 1911-1912 i prefereix no continuar. Moles reestructura una mica el projecte inicial, per tal de captar més alumnes. Edita un luxós catàleg de promoció de l'escola i demana al seu cunyat Torres-García que l'ajudi a assumir els nous projectes. Per tant, queden instal·lats a l'antic mas els dos matrimonis i algun professor adjunt, i hi col·laboren també la senyora Thérèse S. Kirchmann, en l'ensenyament d'idiomes, i Santiago Piña, cunyat de Moles i de Torres-García, com a professor de química.¹⁴

L'amic i músic Joan Llongueras, tot i que ara és director de l'Escola Municipal de Música de Terrassa,¹⁵ continua ajudant-los i es fa càrrec de les classes de música i de rítmica. Decideixen també construir una pista d'esports per dessota de l'esplanada de l'era i comprar material pedagògic divers, una instal·lació d'aquaris per a peixos i plantes, diversos instruments de música i una sèrie de bicicletes per a anar d'excursió amb els alumnes. Tot això fa que l'economia de l'escola arribi al límit de finançament, i la matrícula per al curs 1912-1913 és ja de 1.400 pessetes, més 75 pessetes d'entrada, per cada alumne.

Afortunadament les perspectives són bones i el curs de 1912-1913 cobreixen totalment la matrícula amb 30 alumnes. Tot i això, la marxa de Joan Palau ha deixat un buit en la línia pedagògica de Mont d'Or, que Pere Moles i els seus col·laboradors no podran omplir. El 15 de gener de 1913 Prat de la Riba fa una visita a Terrassa¹⁶ i aprofita l'avinentesa per a visitar Mont d'Or i conèixer les activitats pedagògiques de l'escola. Torres-García té l'oportunitat d'ensenyar-li els esbossos preparatoris per a la decoració del Saló de Sant Jordi.

Tot i tenir la família instal·lada a Can Bogunyà, Torres-García manté l'estudi a la seva caseta de Sarrià, i és allí on comença a reunir un grup de deixebles que treballen les arts decoratives sota la direcció del mateix Torres-García, creant una Escola de Decoració. Alumnes com Josep Obiols, Manuel Cano, Carme i Enric Casanovas, Esteve Monegal, Lluís Puig, etc., hi aprenen diverses disciplines: la pintura mural, la ceràmica, el gravat, el modelatge i l'escultura. Fins i tot Prat de la Riba visita l'escola,¹⁷ tot interessant-se per donar-li un caràcter oficial, cosa que, segons explica Torres-García, no arriba a concretar-se a causa d'obscuras intervencions en contra, realitzades per un personatge que no va voler anomenar (Torres, 1939).

Tot i això l'Escola de Decoració prospera, i el mes de març de 1914 publica una revista pròpia amb els treballs dels alumnes més destacats, que apareixen reproduïts en fotografia, així com tres boniques xilografies de Manolita Piña i un gravat amb boix del mateix Torres-García.¹⁸ També hi podem veure unes escultures de Carme Casanovas, Enric Casanovas i Esteve Monegal, i uns treballs al fresc realitzats per Manuel Cano i Lluís Puig. La revista conté també textos explicatius del funcionament de l'Escola i dels ideals classicistes i noucentistes que la guien, sota la tutela del mestre Torres-García, "que porta la seva obra per un viarany de sana orientació i afirmació viva i esplèndida". Completen els textos de la revista unes *Notes sobre Art*, del mateix Torres-García, i un article de Pere Moles defensant l'estètica del món clàssic i la seva revitalització actual.

L'Escola funciona prou bé, i Torres va creant deixebles que entenen el missatge del mestre i sabran continuar-lo, com ara el pintor Josep Obiols. L'any 1915 l'Escola edita un recull dels treballs dels seus alumnes més destacats,¹⁹ amb una portada i una portadella dibuixades per Manolita Piña; un article de Torres-García sobre "La influència de l'art mediterrani en els països meridionals", acompanyat de tres petits dibuixos; un altre article del pintor terrassenc Joan Duch, titulat "D'Art", i un darrer article, també de Torres-García, amb el títol "Sobre les exposicions i les revistes d'art".

En aquells dies Torres escriu força i va ordenant un recull de notes i comentaris sobre l'art, alguns dels quals publicats en diverses èpoques, per editar-los a Girona amb el títol de *Notes sobre art* (Torres-García, 1913), a cura del seu amic, l'arquitecte gironí Rafael Masó. Curiosament, quan presenta el llibre al seu amic Eugeni d'Ors, aquest, segons Torres-García (1939), es limita a dir: "els gravats al boix estan molt bé"; sembla, doncs, que no li agrada gaire que altres plomes que no siguin la seva es dediquin a teoritzar sobre l'art del noucentisme.²⁰

Som a la recta final del curs 1912-1913 a Mont d'Or, i Torres treballa més que mai. Prepara una exposició dels seus estudis per a la sala de Sant Jordi a la galeria del Faiang de Barcelona, que té lloc el mes de gener, i la repeteix al Gremi d'Artistes de Terrassa al mes d'agost.²¹

Un cop acabat el curs a Mont d'Or, comença els preparatius per a pintar el primer plafó del Saló de Sant Jordi, però ha d'interrompre-ho tot per atendre la seva esposa, que el 19 de juny dona a llum el seu primer noi, el qual és batejat a les esglésies de Sant Pere de Terrassa amb el nom d'Augusto, Manuel i Joaquim, apadrinat pels cunyats de

l'artista, Pere Moles i Carolina Piña. El mes de juliol comencen a muntar la bastida al Saló de Sant Jordi: el 28 de juliol comença a pintar el fresc de *La Catalunya eterna*, i el 12 d'agost ja l'ha acabat. Amb només setze dies (Sureda, 1993) n'ha tingut prou per a realitzar aquest monumental plafó. El mes de setembre és retirada la bastida, i a finals d'octubre, quan té lloc la primera sessió pública a la sala de Sant Jordi, comença la polèmica sobre les pintures. Roca i Roca²² ataca furiosament l'obra, i aquest article és seguit d'altres, i també de cartes d'artistes i protestes d'alguns diputats lerrouxistes. Tot això desencadena una reacció per part dels artistes amics de Torres, on malauradament no figuren tots els que calen.

Els amics terrassencs de Torres-García segueixen de prop la polèmica del seu mural, i se'n fan ressò a la premsa egarenca del moment (Galí, 1913), defensant la proposta del mestre i donant-li suport en la seva lluita contra aquests atacs, que també sembla que són extraartístics. "Qui sap de què es pot tractar, però mai han escrit o han dit, lo que s'ha escrit o dit fins ara, han sigut artistes. Han sigut homes ofesos o despistats, o han sigut polítics o especuladors, o simplement rebentadors però no gent d'art".²³

Així opina Alexandre Galí, en contra del criteri d'Alexandre de Riquer, a qui no agrada l'obra mencionada.²⁴ La polèmica també deixa cua a les pàgines del setmanari terrassenc *La Sembra*. Però Torres no es deixa influir i continua preparant els projectes per als nous frescos, amb el suport incondicional de Prat de la Riba.

Un cop acabat el curs a Mont d'Or, es prepara una exposició dels treballs més destacats d'alguns alumnes. Aquests treballs es presenten primer a la Sala Reig de Barcelona i després al local de l'Agrupació Regionalista de Terrassa, on Alexandre Galí (1913) elogia els resultats obtinguts en aquest curs, tot lloant la tasca de Moles i Torres en una experiència inèdita al nostre país, molt especialment per la independència amb què han realitzat la seva innovació pedagògica, cosa que resumeix dient: "el noi aprèn fent, s'educa practicant".²⁵

Juntament amb el seu cunyat Pere Moles, posa en marxa el curs 1913-1914 a l'Escola Mont d'Or, amb la il·lusió d'acomplir els objectius pedagògics tan innovadors que s'han plantejat, però malauradament aquest curs serà l'últim. La institució, com diu Paulina Pi de la Serra (1978), "va perdre tot el seu caràcter; els nois, que s'hi criaven forts com un roure, mancats de disciplina, vagarejaven pels boscos o bé a l'hora més impensada es presentaven a Terrassa". Així, Moles opta per tancar l'escola i anar a cuidar les seves finques de Balaguer, després d'acabar aquest últim curs.

Tot i el fracàs econòmic de l'empresa, el resultat s'ha de valorar positivament, tal com explica amb encert Alexandre Galí: "El que valia més del Mont d'Or era el treball que s'hi posava, l'esforç que va fer en Palau, abans que cap altre educador del nostre País, per aplicar mètodes i procediments nous" (Galí, 1978).

Mon Repòs

Torres, que fa dos anys que resideix a Terrassa, ha quedat encisat per aquest racó del Vallès, i decideix comprar un terreny prop de Can Bogunyà per a construir-s'hi una casa: encara que l'escola ha tancat definitivament, ell

prefereix quedar-se a viure en aquestes planes de colors torrats, voltat de pins, vinyes i oliveres. A més, hi té els amics incondicionals de Terrassa que li donen suport, i decideix no tornar a viure a Barcelona.

Busca, doncs, un terreny adequat i el troba a Can Colomer, a l'antic olivar del turonet que hi ha rere la masia; un bell indret, tal com el mateix Torres el descriu: *formado por tierras de aluvión de un inmenso delta de la era primitiva, y abunda en barrancos de tierra roja, algunos bien impresionantes. Pinos y vides con su verdor intenso contrastan sobre aquel rojo subido. Y a lo lejos, de un lado la azulada silueta de Mont Serrat y del otro, un poco más cercana, la de Sant Llorenç. El clima allí es frío pero seco, sano por esto.*²⁶

Un cop decidit a comprar aquest turonet situat al costat de la carretera de Terrassa a Rellinars, arriba a un acord amb Magdalena Matalonga, vídua Colomer, i el seu fill Jaume Colomer i Matalonga, propietaris de Can Colomer, per tal d'adquirir una peça de 2.000 m² en règim d'establiment perpetu, per la qual pacten un preu de 2.250 pessetes. Torres ha de pagar cada any, el dia de Sant Joan, el cens d'una pensió de 90 pessetes (import del capital al 4 %) durant vint anys, data a partir de la qual pot redimir el cens, capitalitzar-lo i pagar la resta en moneda d'or o de plata. Es compromet a respectar les servituds d'aigües de la finca i a millorar-la en el termini de dos anys, en una quantia no inferior a 2.000 pessetes. L'escriptura es firma a Terrassa el 14 de juliol de 1914.²⁷

Ell mateix fa els plànols de la casa i dirigeix l'obra, i també prepara la decoració dels exteriors i dels interiors. La casa, que els Torres bategen amb el nom de Mon Repòs, és d'estructura molt senzilla: té una planta gairebé rectangular i un portal en forma de porxo emmarcat per dues columnes dòriques i rematat per un timpà pintat al fresc amb una escena rural. Al terra del porxo hi ha un mosaic amb la inscripció *SALVE*, que dona entrada a un llarg passadís on s'obren a mà dreta les portes de la cuina, el menjador i una saleta d'estar i a mà esquerra un cosidor i un dormitori. Al fons del passadís, flanquejat per dues columnes també dòriques, s'obre un espai més elevat que el passadís, cobert per una lluernia que permet l'entrada de la llum través d'unes fileres de tres finestretes per banda, totes amb vidres de colors. L'estructura de l'encavallada de fusta que sosté la lluernia és a la vista.

La família Torres-García al banc del seu jardí a "Mon Repòs", 1918. (Foto: Arxiu Família Torres, Montevideo).

Torres prepara alguns projectes de decoració per al passadís i les parets de la lluernia (Guasch *et al.*, 1995), tot i que després, a l'hora de pintar-los, sembla que improvisa lliurement sobre aquells temes clàssics que li són més estimats: pinta al fresc, amb una única preparació del suport de calç, cadascuna de les quatre escenes de l'antiguitat grecoromana, acompanyades al peu per quatre frases llatines extretes dels clàssics. Recentment adquirits, extrets i restaurats per la Caixa de Terrassa, han estat objecte d'un estudi per part del professor Joan Sureda.²⁸

A la lluernia trobem quatre portes; una va a l'escala del pis superior i una altra al dormitori del matrimoni; a l'altra banda, una porta dona al dormitori dels nens i la darrera a una habitació. Els dormitoris tenen bany propi cadascun, amb unes finestres que s'obren a la façana posterior.

El pis superior és d'una sola planta, sota teulada, amb l'estructura dels cavalls a la vista. Tot i la poca llum que hi entra, l'artista el fa servir com a estudi i taller. Tota la casa és pintada de color ocre clar i el porxo, de color vermell siena. L'edifici en general té l'aspecte d'una caseta de camp més aviat de la Toscana que no pas com la imagina Torres l'any 1939: *"Mon Repòs tenia algo de templo clásico y de casa de campo catalana"*.

A l'exterior Torres planta un llorer a cada i banda de la façana principal. Al davant hi ha una petita esplanada on pot estacionar un carruatge. Més enllà d'aquesta esplanada hi ha un petit jardí, on Torres fa confeccionar, al peu d'una gran olivera, un banc d'obra semicircular, la part alta del respall decorada per ell mateix amb pintures de petites escenes clàssiques i a la part posterior amb unes petites carasses de fang cuit. Tal com diu Antoni Badrinas, "a l'estil d'una vil·la italiana hi trobem a dintre aquell refinament de disposició i de decorat".²⁹ En aquest article, publicat a la premsa local l'abril de 1915, veiem com l'ambient artístic terrassenc no queda indiferent a l'assentament de Torres a la capital egarenca i fa una crida d'acolliment: "En Torres-García s'ha redossat als marges de vora Terrassa, cansat de viure la intriga i la injustícia de la gran Urbs, imposant-se aquí una vida austera i aïllada, además d'obligar-l'hi poderosos motius de salut. Terrassa cal que ho sàpiga, que a les seves portes hi viu un artista extraordinari. Terrassa, que té la fama de senyorial i hospitalària, Terrassa, que furga per desvetllar-se i a on, entre l'enfarfec de coses xorques, hi ha sempre unes voluntats amatents, ressabis d'una noble antigor. Fem el sojorn d'ascetisme que s'ha imposat el sincer artista menys auster i menys dur."

Mentre acaben la construcció i la decoració de la casa, Torres i la seva família continuen vivint a la masia de Can Bogunyà. L'artista i la seva muller preparen amb il·lusió l'estrena de la seva llar, i per a aital esdeveniment Torres talla un boix de 13,6 x 9,3 cm per tal d'imprimir una targeta d'invitació i oferir a les amistats la nova casa: **J. TORRES-GARCÍA I MANOLITA PIÑA TENEN EL GUST D'OFERIR-LI SA CASA "MON REPOS". CARRETERA DE RELLINARS. TERME DE TERRASSA-1915.**³⁰

Torres continua preparant els seus esbossos per al Saló Sant Jordi i també escriu. Ja instal·lat còmodament a Mon Repòs, recopila una sèrie de notes que publicarà sota el títol *Diàlegs* (Torres-García, 1915), una discussió de les relacions entre el concepte d'art i l'ètica de l'home. Escrit en forma de 45 reflexions, algunes de les quals comencen a

mostrar la seva transició cap a l'actualitat i l'originalitat de l'art (Fontbona, 1980), el llibre és editat a la Impremta Mulleras de Terrassa.

En el mes d'abril Torres fa una presentació del contingut d'aquest nou llibre seu, en una conferència al Gremi d'Artistes de Terrassa, que desperta un encès article de Narcís Masó, germà de l'arquitecte gironí que va editar el seu primer llibre. L'articulista lloa el nou llibre com si es tractés d'un doctrinari de l'estètica del noucentisme.³¹

Tot i que Torres-García busca el repòs i la soledat reflexiva en el seu nou domicili terrassenc, relativament allunyat de Barcelona, continua treballant també al seu estudi de Sarrià i a l'Escola de Decoració. També freqüenta els ambients culturals de Terrassa, amb una discreta presència, ja que, tal com recorda el seu amic Rafel Benet, no hi és sempre tan present com hauria volgut l'acabat de fundar Gremi d'Artistes (Benet, 1967), però hi col·labora freqüentment.

Tot i això, Torres fa grans amics a Terrassa, especialment entre els joves pintors que en aquells dies comencen a obrir-se camí. És el cas d'Antoni Badrinas i Rafel Benet, amb qui manté una fluida correspondència fins a la fi dels seus dies. També freqüenten l'estudi de Mon Repòs els germans Tomàs i Pere Viver i Joan Duch. Allò que veritablement agrada al nostre artista és que el visitin a la seva casa de Mon Repòs; probablement per aquest motiu no es prodiga gaire en les tertúlies terrassenques ni barcelonines, ja que prefereix que els seus amics li facin visita. Així, trobem sovint que Joan Llongueras, Alexandre Galí, Rafael Barradas, Salvat-Papasseit o el mateix Emili Badiella van desfilant per la nova llar, per tal de saludar Manolita Piña i els nens i fer petar la xerrada amb el nostre artista sobre la temporalitat i la intemporalitat d'aquest món. Encara que Torres digui el contrari, potser aquests anys són dels més reposats, més que els que l'esperaven, i fruit d'aquest assossegament són una pila d'obres de les quals el mateix artista se sent molt orgullós. És entre aquesta tranquil·litat que l'artista troba temps per a escriure la presentació del catàleg de l'exposició del seu amic recentment desaparegut, Darío Regoyos,³² i per a acabar de confeccionar un àlbum impublicat de notes d'aquarel·les que, amb el títol de *Catalunya*, s'adjunta als altres cinc àlbums d'apunts inèdits que l'artista va realitzar al llarg de la seva vida.

Amb el segon projecte ja enllestit Torres comença a pintar el segon mural del Saló Sant Jordi, *L'Edat d'Or de la humanitat*, l'escena central del qual és una parella de camperols on la mare alleta el seu fill, motiu que curiosament deu plaure molt l'artista, ja que l'any següent el reproduceix a la decoració del pati de la casa Badiella.

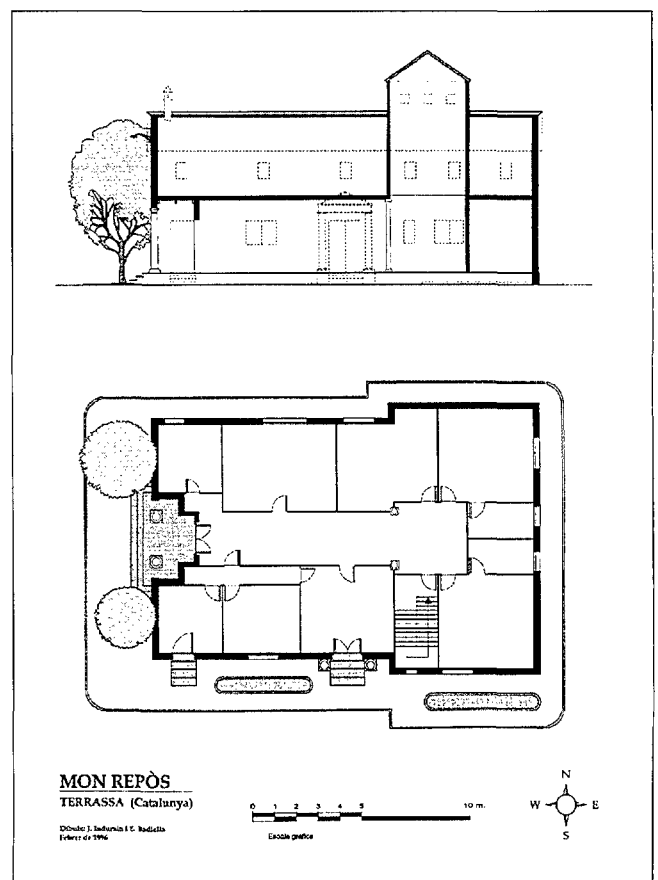
Manolita, en els darrers mesos d'embaràs, ha de fer llit per recomanació del metge. Torres decora el dormitori de Mon Repòs amb tres pintures que no enllesteix fins al darrer moment, per tal d'alegrar les hores feixugues que esperen la mare. Malauradament aquestes pintures es perden posteriorment, ja que les recents prospeccions realitzades per la Dra. M. Antonia Heredero al dormitori esmentat han resultat totalment negatives. El dia 12 de desembre de 1915 neix la seva segona filla, que bategen el dia 18 de gener de 1916 a l'església parroquial de Sant Pere, amb els noms d'Ifigènia, Aglàs i Elena, apadrinada per Santiago, el germà de Manolita, i per Inés, la germana petita de Torres-García.

Les obligacions del nostre artista han augmentat considerablement, ja que comença a tenir una família nombrosa per mantenir, a part de les despeses de la nova casa i de l'estudi a Sarrià. Torres, molt preocupat per la seva subsistència, en parla amb el senyor Emili Badiella i Ribas, fabricant terrassenc, pintor, escriptor i compositor diletant, gran amic dels artistes, als quals sempre ha ajudat, i mecenes de les arts i les lletres terrassenques.

Decoració de la casa Badiella

Una manera honorable d'ajudar el nostre artista és encarregar-li pintures, i per això l'industrial Emili Badiella li proposa la decoració al fresc de la façana posterior del jardí del seu domicili a Terrassa, al carrer de Sant Antoni. Torres s'entusiasma amb la idea i comença ben aviat la tasca, ateses les seves urgències econòmiques.

Pinta al fresc la façana del segon pis entre les dues portes que donen al terrat. A una banda un auriga mena un carro amb dos cavalls blancs, escena que representa l'albada; a l'altra banda un auriga femení mena una quadriga amb quatre cavalls negres, representació del capvespre; i entre les dues portes apareix una deessa mitològica a l'estil d'una gran Urània majestuosa, ordenant els planetes i els estels. També decora al fresc amb temes clàssics un fris de 60 cm que omple la part baixa de la galeria de la primera planta i la barana d'un terradet que hi ha sobre la cuina. Remata la decoració del pati pintant un cobert de pedra de forma molt peculiar on la família té un gabial amb ocells. A la paret del

fons pinta una escena camperola dels voltants de Terrassa, amb la silueta de Sant Llorenç del Munt en darrer terme. La cúpula d'aquesta estança és quarterada amb imitació de pedres, i cadascuna porta pintat un motiu animal o vegetal.³³ El primitivisme d'aquesta decoració del gabinet, que s'ha malmès en la seva major part, ens recorda l'ideari del fresc de *L'Edat d'Or de la humanitat*, enaltint la vida camperola, i s'allunya de les figures clàssiques de la mitologia.

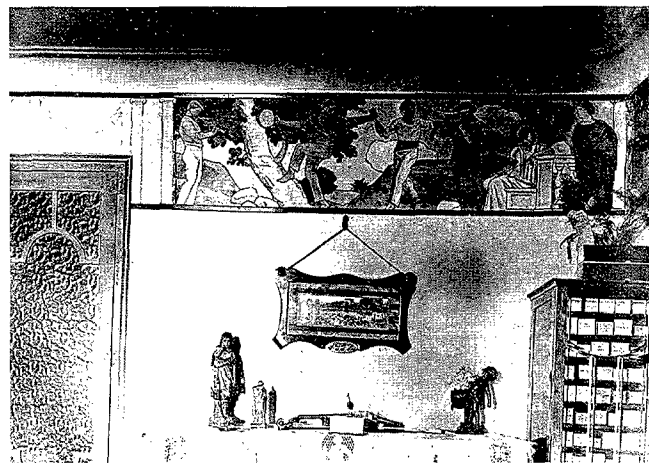
Però Torres continua la seva tasca amb el Saló Sant Jordi i pinta el tercer mural, anomenat *Les Arts*, i el quart, anomenat *Lo temporal no és més que símbol*, que provoca un gran escàndol. En aquest mateix any també publica, curiosament en castellà, el seu treball *Un ensayo de clasicismo* (Torres-García, 1916) i *El descubrimiento de sí mismo*, dedicat aquest últim a "Mi estimado amigo Emilio Badiella" (Torres-García, 1916). Tots dos treballs són editats a Terrassa, el primer per la impremta Mulleras i el segon per La Industria Morral & Co., si bé l'any següent és reeditat a Girona pel seu amic Masó.

L'estiu de 1916 fa una conferència al Gremi d'Artistes, on presenta algunes de les idees de la seva nova publicació *El descubrimiento de sí mismo*, on ja comença a avançar les noves concepcions estètiques que el turmenten, les quals podem començar a veure en el fris decoratiu que pinta sobre tela per decorar el menjador de la casa Badiella.

Són un seguit d'escenes camperoles on els personatges ja no responen a figures mitològiques, sinó a la gent que Torres veu pel carrer o al camp, en mànigues de camisa o amb davantal, i precisament fent les feines del camp. Aquest fris que envolta tot el menjador, mig metre arran de la motllura del sostre, és un continu sense fi d'escenes de treballs del camp, pintat a l'oli sobre teles posteriorment encolades a la paret per no causar l'enrenou que ocasionaria pintar al fresc tot el menjador. Corresponen a principis de 1917, i actualment tan sols una d'elles està firmada, segurament a causa dels retalls de longitud desigual en què es va dividir el fris, en traslladar les teles arran d'unes obres de reforma del menjador.

Però les estretors econòmiques i les obligacions porten el nostre artista a la necessitat d'hipotecar Mon Repòs. Així, veiem que el 27 d'abril de 1916 Torres posa en garantia hipotecària la seva propietat per acceptar les 7.000 pessetes que Paula Escudé i Lleonart li deixa per retornar en cinc anys.³⁴

Torres necessita diners, i el Gremi d'Artistes li organitza una exposició el 13 de gener de 1917, on a més de diferents projectes de decoració, exposa diverses teles. Però no ven gaire, i torna a demanar ajut a l'amic Badiella, el qual ja no sap què més fer-li pintar a la seva casa del carrer de Sant Antoni, i com a sortida d'emergència li proposa que decori el passadís de l'envidriat posterior del primer pis i el bany nou que acaben de construir. L'artista hi pinta cinc grans figures al fresc, que decoren els espais entre les portes que donen a la galeria i els extrems del passadís.³⁵ Al bany decora les tres parets lliures: a un costat pinta un sol ixent; al mig un paisatge urbà amb els diferents mitjans de transport i moltes xemeneies fumejant, tal com les veia sovint per Terrassa; finalment, a la paret de l'altre extrem del bany pinta una posta de sol. Les formes són planes i lineals, gairebé cubistes, recordant una mica la idea del projecte per al cinquè fresc del Saló Sant Jordi (Freixas i Aulet, 1992).

Detall del fris decoratiu al menjador de la Casa Badiella. (Foto: F. Serra. AHCB)

A la primeria de l'any 1917 prepara una nova exposició per a la Galeria Dalmau de Barcelona, on presenta obra de cavallet juntament amb Rafael Sala. El dia de la inauguració, el 22 de febrer, pronuncia una conferència on enalteix la visió objectiva i moderna del món real que l'envolta, allunyant-se dels criteris estètics noucentistes que fins fa poc predicava. En aquesta exposició Torres mostra per primera vegada dibuixos relacionats directament amb la seva idea constructivista (Gradowzyk, 1985).

*La Veu de Catalunya*³⁶ publica íntegrament la conferència de Torres-García, i a *La Publicidad*³⁷ n'apareix un extracte comentat, juntament amb una graciosa caricatura de l'artista. És el moment del gran canvi que, de mica en mica, s'ha anat sedimentant en la tranquil·litat camperola de Mon Repòs.

Per la Festa Major de Terrassa d'aquest mateix any 1917 Torres participa, amb tretze artistes més, en una exposició col·lectiva organitzada pel Gremi d'Artistes de la ciutat, al foyer del Teatre Principal. Presenta quatre teles (*Vermout*, *Dinamisme*, *Moviment al carrer* i *Moll*), que il·lustren molt bé la seva nova línia de pintura actual, retratant escenes de la ciutat.³⁸

Continua treballant en la preparació del cinquè fresc per al Saló Sant Jordi, que portarà el títol de *La Catalunya Industrial* i serà molt diferent als anteriors pel que fa a l'estil: el maquinisme, un vapor industrial i xemeneies fumejant com les que ha vist tant de temps a Terrassa (Moga i Dolcet, 1995). Malauradament l'obra queda només en l'esbós, ja que el dia 1 d'agost de 1917 mor el seu amic i protector Enric Prat de la Riba i la nova presidència de la Mancomunitat de Catalunya ordena que s'aturi la decoració del Saló Sant Jordi. Tot i les generoses propostes que Torres fa a Puig i Cadafalch, el nou president de la Mancomunitat decideix aturar definitivament el projecte.

Torres-García, desesperat, acudeix a tots els amics que encara li queden per trobar suport, fins i tot a Folch i Torres, que és gran amic de Puig i Cadafalch, el qual no hi pot fer res. Desencisat, reacciona treballant més que mai, i pinta frenèticament al seu estudi de Sarrià i a Mon Repòs, on també fabrica unes gracioses joguines de fusta per a l'entreteniment dels seus fills, amb tant d'èxit que posteriorment intenta comercialitzar-les amb un fuster de Barcelona.

Per invitació de Salvat-Papasseit, el mes de març publica a la revista *Un enemic del Poble*, de Barcelona, un article "Consells als artistes,"³⁹ i el mes de novembre n'hi publica un altre, "A manera de manifest. Art-Evolució", en el qual cada cop se'ns mostra més independent: "[...] ni admetre la formació d'escoles [...] Ser evolucionista no és pertànyer a una escola: és ésser independent; és anar contra les escoles [...]. Nostra divisa tindria d'ésser: individualisme, presentisme, internacionalisme".⁴⁰

Finalment es decideix a preparar un gran cop d'efecte, amb la presentació a Barcelona de més d'un centenar d'obres recents en tres exposicions simultànies durant el mes de desembre de 1917: una a les Galeries Laietanes, la segona al Saló de *La Publicidad* i la tercera, de l'1 al 15 de desembre, a les Galeries Dalmau de Barcelona, aquesta última compartida amb obres del seu amic Rafael Barradas. Però malgrat l'esforç els resultats no són els esperats, ja que, segons sembla, ven poquíssima obra: "*desde aquel momento comenzó la más odiosa conspiración del silencio. Todas las puertas se cerraron. Abría exposiciones y nadie iba a visitarlas. La prensa, tan halagadora hasta entonces, emudeció. ¿Qué hacer? ¡Luchar aún, defenderse!*"⁴¹

Entre finals de 1917 i principis de 1918, Torres publica la sèrie d'articles Art-Evolució a *El Poble Català*,⁴² en els quals va manifestant el seu nou ideari artístic. Ataca els artistes convencionals, els quals titlla de mancats de personalitat, i defensa únicament la constant evolució en el discurs plàstic que un artista seriós ha de tenir.

Torres també fa arribar a la premsa terrassenca la seva inquietud entorn aquests nous conceptes plàstics. Així, trobem al periòdic *El Dia* dos articles d'aquest any: al primer, amb el títol "El públic i les noves tendències d'art",⁴³ on es queixa de la falta de comprensió del públic en general vers les noves propostes artístiques, i al segon, titulat "Notes d'art",⁴⁴ repeteix el seu ideari d'allò que convé a un artista com cal, ja avançat en la publicació barcelonina *Vell i Nou*.⁴⁵

Seguint aquesta vena periodística, l'artista va publicant durant aquests mesos de 1918 una sèrie d'articles a diverses revistes, on sembla que vol justificar-se per la seva nova orientació plàstica, a més de retreure la incomprensió en què es troba immers (vegeu els seus articles *Arc Voltaic*, la revista *Trossos*, l'almanac de *La Revista*, dirigida per Josep M. López Picó; *Un enemic del poble*,⁴⁶ *Vell i Nou*,⁴⁷ article que repeteix a *El Dia de Terrassa*).⁴⁸

Desesperat, acudeix a l'amic Emili Badiella com a última solució. El senyor Badiella, que ja té tota la casa plena de pintures de Torres-García, li encarrega un gran plafó decoratiu, d'oli sobre teles (110 x 405 cm), en el qual l'artista pinta una gran escena en un jardí idíl·lic, on apareixen personatges coneguts: a la banda dreta, el pintor i Manolita, la seva esposa; al mig, al peu d'un brollador, un nen que podria ser el fill del pintor i, a l'esquerra, una parella desconeguda que podrien ser els seus cunyats. Es tracta, sens dubte, del gran plafó decoratiu que presentà al Saló de Tardor de Barcelona.⁴⁹

Torna a preparar una altra exposició individual a la Sala Reig de Barcelona, on ell mateix fa la introducció del catàleg, i a finals d'any en fa una de joguines per a la Galeria Dalmau, aquesta última amb la col·laboració del

fuster F. Rambla, constructor amb el qual ha intentat muntar un negociet a Sarrià.

Però no hi ha res a fer: els deutes el persegueixen, no ven quadres i la rescissió del contracte de decoració del Saló Sant Jordi l'acaba d'ensorrar, econòmicament i psíquicament. Torres, després de rumiar-s'ho molt, veu que aquest no és el lloc de les seves oportunitats i decideix marxar a Nova York. Comença per posar a la venda la seva propietat de Mon Repòs, amb un anunci al periòdic terrassenc *El Dia*, que a partir del 9 d'abril de 1918 va sortint insistentment.⁵⁰ Però Torres no vol malvendre la finca i tardarà més d'un any a vendre-la. Abans de l'estiu deixa Mon Repòs i s'instal·la a Sarrià de nou, però amb la intenció de marxar cap a Amèrica, via París, tan aviat com li sigui possible. Com que tot va malament, també ha hagut de trencar les relacions comercials amb el seu soci F. Figueras en la construcció de joguines, ja que, a part dels problemes comercials, sembla que les relacions socials del negoci no són tan transparents com cal.

Finalment, un comerciant barceloní, anomenat Pablo Freixas i Piquerín, s'interessa per la finca de Mon Repòs i n'ofereix 10.500 pessetes al comptat. Torres ho accepta i el dia primer d'octubre de 1919 va a cal notari a firmar la venda i a redimir el deute que tenia amb la senyora Leonart.⁵¹ Torres recull tots els objectes estimats, fotografies, quadres, projectes, etc., i el 15 de maig de 1920, després d'acomiarar-se de la seva mare i la seva germana

La família Torres Piña s'acomia de la mare i la germana de l'artista, abans de marxar cap a Nova York el 1920. (Foto: Família Torres-García).

Inés, que viuen a Sarrià, agafa el tren cap a París amb tota la família. Rere seu deixa la mare, els germans, els cunyats i una colla d'amics enyorats que el recordaran per sempre més.

Els amics de Terrassa

Torres marxa de Terrassa amb frustració pels projectes no realitzats, però també amb una certa nostàlgia de la casa ideal que s'hi havia construït, pels temps viscuts i especialment pels amics que hi ha trobat, i així es nota al llarg de la seva vida, perquè sovint hi feia referència. Però els amics tampoc no l'obliden, i la permanència del record de l'estada de Joaquín Torres-García a la ciutat egarenca ha anat pervivint amb més o menys intensitat segons els moments.

Així veiem que, tot just fora, Rafel Benet ens comenta al periòdic de Terrassa *El Dia* la conferència que Torres dona al Centre Català de Nova York.⁵² El mes de maig del mateix any, i també en el mateix periòdic, es publiquen una sèrie d'articles monogràfics anomenats "Els des-terrats", el primer dels quals és dedicat íntegrament a la persona de Torres-García. També hi ha articles de Salvat-Papasseit,⁵³ Rafel Benet,⁵⁴ Tomàs Garcés⁵⁵ i de Josep F. Rafols,⁵⁶ i un extracte del llibre *Diàlegs*, del mateix Torres, acompanyat d'un dibuix dels carrers de Nova York (1920) que l'artista els ha fet arribar.

El mateix periòdic terrassenc publica el mes d'octubre un resum de l'article sobre Torres que ha aparegut a la revista *Vida Americana*, editada a Barcelona, on confirma els èxits que Torres està assolint a Nova York.⁵⁷ Al desembre de 1921 Torres escriu al seu amic Joan Llongueras, on l'artista expressa els seus dubtes de l'opció de modernitat que ha emprès (Freixa, 1995).

L'any 1925, en ocasió d'un viatge per Itàlia, Joan Duch el visita a Fièsole, durant la seva segona etapa classicista (Duch, 1965).

El Sr. Emili Badiella visità Torres al seu piset de París, i convidà a dinar al restaurant tota la família.⁵⁸

També a *El Dia* trobarem, l'any 1927 l'airada crítica que C. Fages de Climent fa a la nova decoració del Saló Sant Jordi, recordant les molt belles pintures al fresc que Torres-García hi ha pintat.⁵⁹ L'any 1928 R. Benet, juntament amb el pintor Creixams, el visiten en la seva estada a París.

Els artistes terrassencs amics continuen rebent notícies i escrivint sobre ell. Així, a la *Gasetta de les Arts* Just Cabot, l'any 1929, ens en parla, i també el mateix any Antoni Badrina publica un extens article sobre el nostre artista a *La Nova Revista*, on comenta l'actual tendència constructivista de Torres i defensa la seva línia decorativista. Il·lustren l'article quatre fotografies de pintures de Torres-

García de la seva època de Nova York.⁶⁰ També el pintor terrassenc Joan Duch (1965) i Baltasar Ragon (1952) el recorden en llurs compendis d'artistes terrassencs.

L'any 1949, en motiu de la mort de Torres-García el 8 d'agost a Montevideo, Rafael Benet publica una sèrie de quatre articles monogràfics a la revista *Destino*,⁶¹ on intenta recuperar la imatge, deteriorada pel temps, del qui fou gran amic i artista, recordant-ne les principals realitzacions fetes a Catalunya i reivindicant una exposició homenatge que, de fet, no tindrà lloc fins l'any 1973 (Jardí, 1973). També és Rafael Benet qui es recorda del mestre quan, en el seu discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, l'any 1969 (Benet, 1969), en parla amb lloances.

Però la recuperació definitiva del record col·lectiu de Torres-García a Catalunya no arriba fins que, a instància de l'amic Gustau Camps, la Diputació Provincial de Barce-

lona inicia l'any 1966 el lent procés de recuperació i restauració dels frescos del Saló Sant Jordi (Jardí, 1977). A partir d'aquest relançament els terrassencs tornen a parlar de Torres-García. Paulina Pi de la Serra (1978), Mireia Freixa (1979, 1984), Miquel Peralta (1986) i Santi Rifà (1986) van revifant el record del mestre en el seu període de veï de la nostra ciutat.

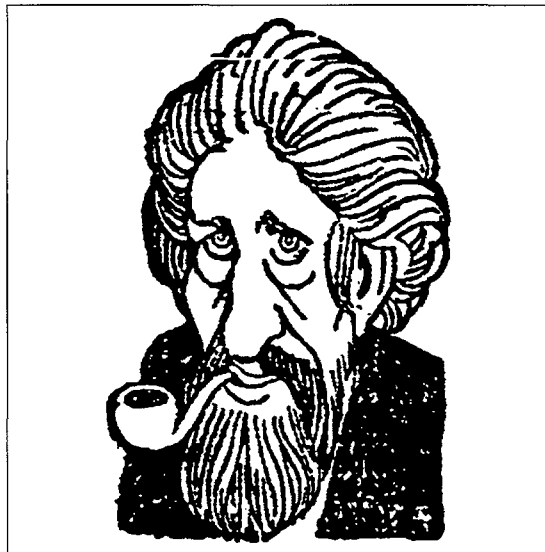
L'obra de Torres torna a exposar-se a Terrassa l'any 1992: amb motiu de l'exposició "Terrassa, 100 anys d'art i cultura" (Freixa i Aulet, 1992) es presenta una gran retrospectiva d'art terrassenc al Centre Cultural de la Caixa de Terrassa, on són incloses cinc obres de Torres i un article periodístic publicat a *Un enemic del poble*.⁶²

L'any 1993 la Caixa d'Estalvis de Terrassa adquireix les quatre pintures murals que Torres-García

havia pintat al lluernari de Mon Repòs, i edita una monografia sobre el període noucentista de Torres-García, realitzada pel professor Joan Sureda.⁶³

L'any 1995, del 17 de gener al 23 de març, es presenten al públic les pintures restaurades al Museu d'Art Modern de Catalunya, coincidint amb la gran exposició "El Noucentisme, un projecte de modernitat",⁶⁴ i tot seguit, del 20 d'abril al 9 de juliol, es presenten al Centre Cultural de la Caixa de Terrassa. S'aprofita l'ocasió per a editar un catàleg amb diversos estudis sobre Torres i les pintures de Mon Repòs (Guasch *et al.*, 1995). Per a l'exposició de Terrassa s'elabora també un dossier pedagògic o quadern de treball per a grups escolars (Moga, 1995) on, a part d'una introducció al món i les circumstàncies històriques del període català de Torres-García, es fan diverses propostes de treball per als alumnes per realitzar a l'escola.

Per fi Joaquín Torres-García és reconegut àmpliament a Terrassa, on ocupa el lloc que li pertoca entre els grans artistes universals. Es recupera novament el binomi de Torres-García i Terrassa com a símbol de l'activitat cultural continuada de la nostra ciutat.

Caricatura d'en Torres-García apareguda a *La Publicidad*, 26 novembre 1917, a propòsit de la conferència pronunciada per Torres a la Galeria Dalmau. L'article és firmat per un tal J. Jacs = Feliu Elies.

BIBLIOGRAFIA

- N. BAGOYHAR, M. ECHEVERRY i C. LABASTIE, *Joaquín Torres-García. Bibliografía*. Montevideo: Biblioteca Nacional. Imp. Cordón, 1974, p. 1-83.
- R. BENET, "Minúscules Cròniques, d'en Torres-García". *La Sembra* 600, Terrassa (6-XII-1913), p. 4-5.
- R. BENET, *Tomás Viver, el hombre y el artista*. Terrassa: Junta Municipal de Museus, 1967, p. 1-25.
- R. BENET, *El Ritme Universal*. Discurs llegit per Rafael Benet i Vancells en la seva solemne recepció pública, celebrada el dia 29 de gener de 1969, i la contestació d'Antoni Ollé i Pinell, acadèmic de número. Barcelona: Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, 1969, p. 1-43.
- J. CABOT, "Exposició Torres-García". *Gasetta de les Arts*, 1929, 2(5):14.
- A. CÁCERES, *Joaquín Torres-García*. Montevideo: Imp. LIGV, 1941.
- A. CÁCERES, *Vida de un artista uruguayo: Joaquín Torres-García*. Montevideo: Consejo Nacional de Enseñanza Primaria y Normal, 1957.
- J. CASSOU, *Torres-García*. París: Ed. Fernan, 1955, p. 1-10, 20 lám.
- G. CASTILLO, *Augusto Torres*. Austin: Scala Books, University of Texas, 1986, p. 1-168.
- G. CASTILLO, *Joaquín Torres-García. Mestre d'Occident*. Catàleg de l'exposició a la Galeria Marianovich Arte. Barcelona, 1990, p. 1.
- J. CASTILLO, *Joaquín Torres-García. XXII Bienal Internacional de Sao Paulo*: Imp. Gráficas Ritz, 1994, p. 1-80.
- A. CIRICI PELLICER, "Entorns de Torres-García". *Serra d'Or* (15-VII-1973), 166:47-50.
- R. de CURELL, «Extractes traduïts del llibre de Torres-García "Hechos", editat a París». *Joia*, Badalona, 1928, 1(2):28-30.
- B. DUNCAN, *Joaquín Torres-García 1874-1949*. Chronology and Catalogue of the family collection. (Amb la col·laboració de Susan Bradford). Austin: University of Texas at Austin Art Museum, 1974, p. 1-148.
- E. ELLENA, *Catálogo de la exposición "Obra Gráfica de Joaquín Torres-García"*. Santiago de Chile: Corporación Cultural Las Condes, 1994, p. 1-21.
- E. ELLENA, R. BRU, G. GALAZ, *Torres-García y Manolita*. Roser Bru dibujos. Centro Cultural de España ICI, Pontificia Universidad Católica de Chile. Santiago de Chile: Eductrade, SA, Imp. Bellavista, SA, 1996, p. 1-138.
- M. E. FARIAS, E. ELLENA, *Mundo Torres-García*. Centro Cultural de España, ICI, Pontificia Universidad Católica de Chile. Santiago de Chile: Imp. Bellavista, SA, 1996, p. 1-74.
- J. FLO, *Joaquín Torres-García. Escritos*. Montevideo: Arca Colonia Edit., 1974, p. 1-133.
- J. FLO, E. ELLENA, *Exposición homenaje a Joaquín Torres-García*. Montevideo: Fundación Torres-García, 1974, p. 1-15.
- J. FLO, *Joaquín Torres-García, en (y desde) Montevideo*. Doc. Trabajo núm. 2. Torres-García. Vida, obra, legado. Un Seminario. Santiago de Chile, 1996, p. 1-23.
- F. FONTBONA, *Joaquín Torres-García. Escritos sobre art*. Barcelona: Edicions 62 i "la Caixa", 1980, vol. 44:1-234.
- F. FONTBONA, F. MIRALLES, *Del Modernisme al Noucentisme 1888-1917*. Història de l'art català. Barcelona: Edicions 62, 1985, vol. VII, p. 161-255.
- M. FREIXA, *Terrassa entre el Modernisme i el "Noucentisme"*. Tesi Doctoral, Barcelona, setembre de 1977. Departament d'Història de l'Art. Universitat de Barcelona. Vol I, p. 1-48. Vol. VI, p. 1.156-1.278, i 1.304-1.317. Vol. VI (2), p. 1.379-1.428.
- M. FREIXA, "Sobre el Noucentisme a Terrassa". *Serra d'Or* (10-III-1979), 234:155-160.
- M. FREIXA, *Modernisme i Noucentisme a Terrassa*. Terrassa: Publicacions de la Xarxa de Biblioteques Soler i Palet, 1984. Col. Divulgació, vol. 23, p. 1-232.
- M. FREIXA, *Terrassa i els anys del Noucentisme. TORRES-GARCIA. Pintures de Mon Repòs*. Barcelona: Caixa de Terrassa i Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1995, p. 47-52.
- M. FREIXA i J. AULET, *Terrassa, 100 anys d'art i cultura*. Terrassa: Fundació Cultural de la Caixa de Terrassa, 1992, p. 1-174.
- FUNDACIÓ JOAN MIRÓ, *Catàleg Torres-García, estructura-dibuix-símbol*. Barcelona: Fundació Joan Miró, 1986, p. 1-143.
- A. GALÍ, *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900-1936. Ensenyament primari, la part*. Barcelona: Fundació A. Galí, 1978.
- P. GARCIA SEDAS, *Joaquín Torres-García i Rafael Barradas. Un diàleg escrit, 1918-1928*. Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, vol. 135:1-248.
- P. GARCIA SEDAS, i F. FONTBONA, "D'una terra, d'un paisatge". Catàleg de l'exposició Joaquín Torres-García. Girona: Ajuntament de Girona, 1995, p. 1-47.
- M. GRADOWCZYK, *Joaquín Torres-García*. Col. Artistas de América, I. Buenos Aires: Ediciones de Arte Gaglione, 1985, p. 1-158.
- M. GRADOWCZYK, *Barradas. Figari. Torres-García*. Dibujos acua-relas. Catàleg de les exposicions a Galeria Palatina (Buenos Aires), Sala Dalmau (Barcelona) i Guillermo de Osma (Madrid). Madrid: Imp. Artegraf, 1995, p. 1-31.
- M. T. GUASCH, J. SUREDA, N. COMADIRA, M. DOÑATE, M. FREIXA, *Torres-García. Pintures de "Mon Repòs"*. Barcelona: Edició Caixa de Terrassa i Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1995, p. 1-52 i 9 lám.
- E. JARDÍ, J. ARGULL, *J. Torres-García. Exposición Antológica*. Museo de Arte Moderno. Barcelona. Comissaria d'Exposicions de la Direcció General de Bellas Artes. Madrid: Imp. ARO, 1973, p. 1-128.
- E. JARDÍ, *Joaquín Torres-García*. Exposición Galeria Arturo Ramón (Epocas figurativas). Barcelona: Filograf Ed., 1974, p. 1-25.
- E. JARDÍ, *Las Bellas Artes*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1977, p. 306-308.
- E. JARDÍ, *Torres-García*. Barcelona: Ediciones Polígrafa, SA, 1987, p. 1-286.
- E. JARDÍ, *J. Torres-García*. Època catalana (1908-1928). Catàleg de l'exposició realitzada en el Museu Nacional de las Artes Visuales de Montevideo. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, 1988, p. 1-84.
- E. JARDÍ, *Eugeni d'Ors: Obra i vida*. Quaderns Crema, Barcelona, Vallcorba editorial, 1990, p. 1-429.
- M. LOGROÑO, *DOCUMENTOS, J. TORRES-GARCÍA. De la Plaza de las Carretas al Universalismo Constructivo*. Madrid, Ediciones del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 1994, p. 1-31 i 6 documents en facsímil.
- A. MALASCH, *Joaquín Torres-García. Cronología*. Doc. Trabajo núm. 1. Torres-García. Vida, obra, legado; un seminario. Santiago de Chile, 1996, p. 1-20.
- A. MOGA, J. DOLCET, *Torres-García, pintures de Mon Repòs. Guia didàctica*. Terrassa: Centre Cultural de la Caixa de Terrassa i Departament d'Ensenyament, Generalitat de Catalunya, 1995, p. 1-16.
- J.C. MONDRAGÓN, *Joaquín Torres-García: un proyecto de comunicación desde el Arte*. Tesi doctoral. Facultat de Ciències de la Informació. Bellaterra: Publicacions Universitat Autònoma de Barcelona, 1993, p. 1-940.
- G. de OSMA, R. LUBAR, J.M. BONET, *Barradas, Torres-García*. Catàleg Galeria Guillermo de Osma. Madrid: Imp. TG Forma, 1991, p. 1-98.
- J.E. PAYRÓ, *Joaquín Torres-García*. Pinacoteca de los Genios, núm. 118. Buenos Aires: Editorial Codex, SA, 1964, p. 1-7, 16 lám.
- M. PERALTA, "Joaquín Torres-García: la seva estada a Terrassa". *Diario de Terrassa* (23-IV-1986), 1603:7.
- M. PERAN, A. SUÁREZ, M. VIDAL, *Opcions i models per a un art modern. Noucentisme i context internacional. El Noucentisme, un projecte de modernitat*. Catàleg editat per Generalitat de Catalunya. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 53-67.
- N. PEREGRINA, *Pere Viver, entre la bastida i el cavallet*. Museu de Terrassa, catàlegs del Museu. Terrassa: Ajuntament de Terrassa-IMCET, 1995, 2:9-14.
- P. PI de la SERRA, *L'ambient cultural a Terrassa 1877-1977*. Terrassa: Edicions de la Caixa d'Estalvis de Terrassa, 1978, p. 1-275. Col·lecció EGARA, Sèrie Centenari, núm. 6.
- J. F. RÀFOLS, *Torres-García*. Monografies d'Art. Barcelona: Ed. Quatre Coses, 1926, p. 1-38.
- B. RAGON, *El arte y los artistas en Terrassa*. Terrassa: Imp. Morral, 1952, p. 1-255.
- M. del C. RAMÍREZ, *La Escuela del sur. El taller Torres-García y su legado*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1991, p. 1-289.
- M. T. SALA, "Puis de Chavannes, la ensenadora Eternidad". *KALIAS*, revista de arte, any VII, núm. 13, 1995, p. 136-141.
- C. SCHAEFER, *Joaquín Torres-García*. Biblioteca Argentina del Arte. Buenos Aires: Editorial Poseidón. Amorrortu, 1945, p. 1-87. 53 lám.
- D. ROBBINS, *Joaquín Torres-García 1874-1949*. Publ. Museum of Art, Rhode Island School of Design. Berlín: B. Hartman, 1970, p. 1-138.
- M. ROWELL, T. LLORENS, *Joaquín Torres-García*. Madrid. Catàleg de l'exposició al Museo Nacional d'Art Reina Sofía i a l'IVAM de València. Madrid: Ministerio de Cultura, 1991, p. 1-205.
- A. SUÁREZ, *Un estudi sobre Rafael Benet*. Barcelona: Fundació Rafael Benet, IG Viladot, 1991, p. 1-321.
- J. SUREDA, *Torres-García. La fascinació del clàssic*. Barcelona: Caixa de Terrassa i Editorial Lunewerg, 1993, p. 1-211.
- J. TORRES-GARCÍA, *Notes sobre art*. Girona: Tallers Rafael Masó, 1913, p. 1-135.
- J. TORRES-GARCÍA, *Diàlegs*. Terrassa: Impremta Mulleras, 1915, p. 1-167.
- J. TORRES-GARCÍA, *Un ensayo de clasicismo. La orientación conveniente al arte de los países del mediodía*. Terrassa: Impremta Mulleras, 1916, p. 1-13.

- J. TORRES-GARCÍA, *El descubrimiento de si mismo. Cartas a Julio que tratan de cosas muy importantes para los artistas*. 1a edició. Terrassa: La Industria Morral & Co., 1916, p. 1-83. Dedicat a: "Mi estimado amigo Emilio Badiella".
- J. TORRES-GARCÍA, "Qué debe enseñarnos el arte francés". *La Publicidad*. Barcelona (23-IV-1917).
- J. TORRES-GARCÍA, "Esbós autobiogràfic del pintor Torres-García". *D'ací d'allà*. Barcelona, 1926, 2:438-439.
- J. TORRES-GARCÍA, *Historia de mi vida*. Montevideo: Talleres Gráficos Sur, 1939, p. 1-303.
- J. TORRES-GARCÍA, *Universalismo constructivo*. Madrid: Alianza Editorial, 1984, vol. 1:1-432 i vol. 2:433-839.
- J. VIDAL, *Jospe Dalmau. L'aventura per l'art modern*. Manresa: Fundació Caixa de Manresa, 1988, p. 1-289.
29. A. BADRINAS, "Torres, veí de Terrassa". *La Sembra*.(17-IV-1915), núm. 623, p. 3.
30. J. FLO, E. ELLENA, *Exposición homenaje a Joaquín Torres-García*. Montevideo, 1974.
31. N. MASSÓ, "Els Diàlegs d'en Torres-García". *La Sembra*(19-VI-1915) 632, p. 3-4.
32. Catàleg de l'exposició del malaguanyat pintor Darío de Regoyos. Galeries Dalmau, Barcelona, 1914.
33. Entrevista amb Emili Badiella (24-II-1996).
34. Registre de la Propietat de Terrassa, 1916, tom 64, f. 245- 247.
35. Entrevista amb M. Assumpció Badiella (26-III-1996).
36. *La Veu de Catalunya* (19-III-1917 i 9 i 16-IV-1917).
37. *La Publicidad* (26-II-1917), Barcelona
38. Gremi d'artistes de Terrassa, 1917. Exposició col·lectiva al foyer del Teatre Principal. Festa Major de 1917, Imp. Mulleras, Terrassa. (J. Armengol, A. Badrinas, J. Bassó, R. Benet, D. Carles (invitat) J. Duch, M. Pujades, P. Prat, B. Ragon. J. Torres-García, F. Trullàs, J. Vancells, P. Viver i T. Viver).
39. J. TORRES-GARCÍA, "Consells als artistes", *Un enemic del poble*, Barcelona, 1917, núm. 1, p. 1
40. J. TORRES-GARCÍA, "Art-Evolució" (a manera de manifest), *Un enemic del poble*, Barcelona, 1917, núm. 8.
41. J. TORRES-GARCÍA, *Historia de mi vida, op. cit.*, p. 177-178.
42. J. TORRES-GARCÍA, "Evolucionismo", *La Publicidad*, Barcelona 12-XII-1917, 4-II-1918 i 19-II-1918).
43. J. TORRES-GARCÍA, "El públic i les noves tendències d'art", *El Dia, Diari de Terrassa* (17-VI-1918), 58, p. 4.
44. J. TORRES-GARCÍA, "Notes d'art", *El Dia, Diari de Terrassa* (19-VIII-1918), 104, p. 4-5.
45. J. TORRES-GARCÍA, "Notes d'Art", *Vell i Nou*, Barcelona, 1917, núm. 56, p. 653-655.
46. J. TORRES-GARCÍA, *Un enemic del poble* (V-1918), Barcelona.
47. J. TORRES-GARCÍA, *Vell i Nou*, Barcelona (15-V-1918).
48. J. TORRES-GARCÍA, *El Dia, Diari de Terrassa* (17-VI-1918).
49. *Saló de Tardor, 1918. D'ací d'allà*, Barcelona, 1919, vol. 3, núm. 2.
50. Anunci, *El Dia, Diari de Terrassa*. Terrassa (9-IV- 1918, 2, p. 3; 10-IV-1918, p. 3; i 11-IV-1918, p. 2).
51. Registre de la Propietat de Terrassa, 1919, tom 64, finca 4.283-N, f. 247-248.
52. R. BENET, "En Torres-García als Estats Units". *El Dia, Diari de Terrassa* (21-III-1921), 859, p. 4.
53. J.SALVAT-PAPASSEIT, "Fragments de lletres girades (Els Desterrats)". *El Dia, Diari de Terrassa* (7-V-1921), 896, p. 6.
54. R. BENET, "La Humanitat d'en Torres-García". *El Dia, Diari de Terrassa* (7-V-1921), 896, p. 6.
55. J. GARCÉS, "Torres-García, català". *El Dia, Diari de Terrassa* (7-V-1921), 896, p. 6-7.
56. F. RÀFOLS, "Joaquim Torres-García". *El Dia, Diari de Terrassa* (7-V-1921), 896, p. 7.
57. R. BENET, "Torres-García a Amèrica". *El Dia, Diari de Terrassa* (10-X-1921), 1020, p. 4-5.
58. Entrevista amb M. Assumpció Badiella (26-III-1996).
59. F. de CLIMENT, "Les noves pintures del Palau de la Generalitat". *El Dia, Diari de Terrassa* (12-V-1927), 2.582, p. 1.
60. A. BADRINAS, "Torres-García". *La Nova Revista*, 1929, 7(26):112-114, 4 làm.
61. R. BENET, "Torres-García (in memoriam)". *Destino*, Barcelona, 1949, 639 (5-XI-1949), p. 15-16; 640 (12-XI-1949), p.14-15; 641 19-XI-1949), p. 15-16; 642 26-XI-1949) p. 16-17.
62. J. TORRES-GARCÍA, "Art-Evolució (a manera de manifest)". *El Poble Català*, Barcelona (16-XII-1917).
63. J. SUREDA, *Torres-García, La Fascinació del clàssic, op. cit.*
64. M. PERAN, A. SUÀREZ, M. VIDAL. *El Noucentisme. Un Projecte de modernitat*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 1-480.

NOTES

1. *Ciutat, revista mensual*, Terrassa, 1910.
2. Catàleg de l'Escola Mont d'Or, Barcelona, 1912, Neotípic, p. 1-45, 18 fig.
3. A. GALÍ, "A propòsit del cas Torres-García", *La Sembra* (24-XI-1913), núm. 599, p. 3-5; "Segueix lo cas Torres-García", *La Sembra* (24-XII-1913), núm. 601, p. 3-6; (24-I-1914), núm. 602, p. 4-8.
4. J. TORRES-GARCÍA, "Dibuix educatiu del Col·legi Mont d'Or", *La Il·lustració Catalana* (8-XII-1907), núm. 236, p. 799.
5. Crònica local, *EGARA, Revista mensual*, Terrassa, any XX, núm.980 (16-IX-1911), p. 2.
6. *Ciutat, revista mensual*, Terrassa, any II, núm. 17-18 (maig-juny), p. 34.
7. *La Sembra. Setmanari catalanista*. Terrassa, any X, núm. 251 (15-IX-1911), p. 10.
8. Catàleg de l'exposició de dibuixos i pintures de J. Torres-García, Galeries Dalmau. Barcelona, 1912, p. 1-16, 8 làm.
9. A. PLANA, "En Torres-García a les Galeries Dalmau", *El Poble Català*, Barcelona (27-I-1912), p. 7-8.
10. R. JORI, "Torres-García". *La Publicidad*, Barcelona (21-I-1912), p. 8.
11. J. JACS, "Conferència de Torres-García en Casa Dalmau". *La Publicidad*, Barcelona (26-II-1917), p. 7-8.
12. E. D'ORS, "A la porta de l'exposició Torres-García". *La Veu de Catalunya* (19-I-1912).
13. J. FOLCH I TORRES, "Les pintures d'en Torres-García". *Pàgina artística de La Veu de Catalunya*, (18-I-1912), p. 109.
14. Catàleg de l'Escola Mont d'Or, *op. cit.*, p. 1-7.
15. A. SUÀREZ, M. VIDAL, "Torres-García i Terrassa". *Serra d'Or*, 1995, 426:483-486.
16. P. FIGUERAS, J. TAPIOLAS, *Terrassa, 1901-1919*. Terrassa: 1990, Publicacions de l'Arxiu Tobella, p. 1-375.
17. J. TORRES-GARCÍA, *Historia de mi vida, op. cit.*, p. 147.
18. Diversos autors, *Revista de l'Escola de Decoració*, Barcelona, Terrassa: 1914, p. 1-40.
19. Diversos autors, *Recull de treballs de l'Escola de Decoració de Barcelona*. Terrassa, 1915, p. 1-29.
20. S. RIFÀ, "L'etapa terrassenca del pintor Torres-García, 1913/1919." *Al Vent* (octubre, 1986), 91:19-20.
21. *Crònica Social*, Terrassa, 1913.
22. J. ROCA i ROCA, *La Actualidad*, Barcelona (15-XI-1913 i 27-XII-1913).
23. A. GALÍ, *La Sembra*, 1913, p. 3.
24. A. de RIQUER, "Més del cas Torres-García". *La Sembra*, Terrassa (6-XII-1913), 600, p. 2-4.
25. A. GALÍ, "L'Exposició Mont d'Or, I". *La Sembra*. Terrassa, 1913, 12(581):2-4; 12(582):2-4; 12(585):2-5.
26. J. TORRES-GARCÍA, *Historia de mi vida, op. cit.*, p. 144
27. Registre de la Propietat de Terrassa, 1914, tom 64, finca 4.283-N, f. 243-245.
28. SUREDA, *Torres-García. La Fascinació del clàssic, op. cit.*, p. 188-194.